

מרדכי כסלו

אדם נוטל מעה אחת מפיטמה של קישות ונוטעה והיא נעשית אבטיח

(ירושלמי, כלאים פ"א ה"ב)

רבים התחבטו בפירוש הסוגיה בתלמוד הירושלמי (כלאים פ"א ה"ב, כו ע"ד) הדנה בכלאי דלועיים, והשאירו אותה בצריך עיון. קטע מוקשה מצוי כבר בראשיתה: "אמר רבי יודן בר מנשה: דברי חכמים, אדם נוטל מעה אחת מפיטמה של קישות ונוטעה והיא נעשית אבטיח. אדם נוטל מפיטמה של אבטיח והיא נעשית מלפפון". לכאורה, חז"ל מדברים כאן על חקלאות שיכולה להפוך מין אחד למשנהו, סברה שקשה להולמה.

אולם, הסוגיה מתפרשת יפה בהנחה, שבתקופת חז"ל היו זנים של קישות הדומים בצורתם לאבטיח ושמום אבטיח. הנחה זו מסתברת, בגלל התופעה של הרחבת המשמעות הגורמת למעתק של שם הצמח שנפוצה אצל הדלועיים. דברי חז"ל שמתבארים כאן חשובים לחקלאות המודרנית על-פי התורה, כי הם יכולים להצטרף לשיקולים הלכתיים בדיונים על כלאי זרעים.

א. הקדמה

בחקלאות המודרנית נוהגים לשתול (יותר מאשר לזרוע) צמחי אבטיח, כדי לקצר את זמן הגידול ולקבל כיסוי מלא של השטח. בשיטה זו יש פחות הוצאות, והיבולים יותר גדולים. המעבר לשתילים הביא למהפך מסוים, כי במשתלות המסחריות בארץ מרכיבים היום כעשרה אחוזים מעשרות אלפי השתילים של אבטיח על דלעת; ונראה, שמספרם של הדלועיים המורכבים ילך ויגדל עם הצלחתם הכלכלית ועם היתרונות שלהם בעמידות נגד מחלות שורש, מזיקי עלים וכו'. מהפך זה הביא, לכאורה, לעימות עם מקורות ההלכה האוסרת הרכבות כאלו: "את חוקתי תשמורו בהמתך לא תרביע כלאים שדך לא תזרע כלאים, ובגד כלאים שעטנז לא יעלה עליך" (ויקרא יט, יט). וכן: "אין מביאים אילן באילן, ירק בירק ולא אילן בירק ולא ירק באילן" (משנה, כלאים א, ז). יחד עם זאת, יש לומר שאף אם אבטיח ודלעת הם כלאיים, רק ההרכבה עצמה אסורה, אבל הפירות של כלאי הרכבה מותרים בהנאה ומותרים גם באכילה.

האומנם ההרכבה של אבטיח על דלעת אסורה? האם האבטיח שמוזכר במקורות הוא הוא האבטיח שמוזכר לנו מן השווקים? ומה היא הדלעת האוסרת? שאלות אלו נידונו כבר

במקומות אחרים.¹ אולם, יש עוד שאלה יסודית יותר: אם חז"ל חשבו שמין מסוים יכול להפוך למין אחר, כפי שאפשר ללמוד כביכול משם המאמר, היכן התחום בין קרבה מותרת וקרבה אסורה? ואם אין תחום כזה, כיצד אפשר להתיר או לאסור מינים שאין עליהם מסורת באיסור כלאיים? כמדומה, שעיון בטבעם המיוחד של הדלועיים (*Cucurbitaceae*) — מגוון רחב בתכונות וחפיפה בין הצורות של המינים השונים — יכול לענות חלקית על כך.

שבעה מיני דלועיים שפריים נאכל גדלים בארץ — ארבעה מימי קדם, ושלושה במאה השנים האחרונות (דאה טבלה). אמנם, במאה התשע-עשרה ועד לפני כחמישים שנה היו חוקרים שחשבו שדלעת (*Cucurbita moschata*) וקישוא (*C. pepo*) המצויים בשווקים, נזכרים במקורותינו; אבל היום אין חולק על כך שאלה מינים אמריקאיים במוצאם, ולא היו ידועים באזורנו בתקופת חז"ל.² השמות העבריים הללו נעתקו אפוא מהמינים המסורתיים, ועברו בקלות למינים האמריקאיים בגלל הדמיון בצורה. גם מלפפון (*Cucumis sativus*) שמוצאו מהודו אינו המלפפון הקדמוני, כי מלפפון בספרות חז"ל מזוהה עם מלון סמנטיים של שמות, והבלבול בשמות מקשה קצת על דיון מסודר. מעתה, כדי להבחין בין השמות המסורתיים לבין השמות הנהוגים היום, ייכתבו האחרונים בכתב נטוי.

ב. הקרבה של קישות לדלועיים אחרים — על פי התורה והמשנה

קישות (ברבים קישואים) ואבטיח הן מלים יחידאיות שנוזכרות בתורה זו ליד זו (במדבר יא, ה): "זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנינם, את הקישואים ואת האבטיחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים". שני אלה הם הדלועיים היחידים המוזכרים בתנ"ך. קישות מזוהה עם פקוס (*Cucumis melo var. chate*), אחד ממיני הדלועיים הגדלים היום בארץ, בעיקר במשק הערבי.⁴ פריו הצעיר, שאיננו מתוק ונאכל בעיקר חי או כבוש, דומה למלפפון בטעמו ובצורתו; אבל צבעו בהיר יותר, לאורכו חריצים מקבילים ועל פניו שערות קצרות וצפופות. לפקוס יש גם זנים עם פירות בצורות אחרות, כגון כפוף כאנקול, ארוך מאוד או כדורי כאבטיח. אבטיח מוכר לנו, אבל גם לו יש זנים שונים המוכרים פחות והדומים בגודל ובמרקם הפרי לפקוס. אף-על-פי-כן, האם הקרבה בין קישות לאבטיח רבה עד כדי כך שתאפשר שינוי מהאחד לשני?!

במשנה מוזכרים שני זוגות של שמות דלועיים, וכל זוג מזוהה עם שני זנים של מין בוטני אחד: "הקישות (= פקוס) והמלפפון (= מלון) אינם כלאים זה בזה. ר' יהודה אומר: כלאים

1 ראה סיכום אחרון במאמרי "הרכבת אבטיח או מלון על דלעת", תחומין, כ (תש"ס), עמ' 412-418.
 2 דלעת, המוזכרת בספרות חז"ל, מזוהה עם קרא שאנו אוכלים את פירותיו הצעירים בראש השנה, יחד עם בקשה שהקב"ה יקרע את רוע גזר דיננו. כאשר הפירות מתבגרים וקליפתם מתקשה, מכינים מהם כלים מועילים ויפים, וקוראים או לצמח דלעת הבקבוק.
 3 השמות הלטיניים של זני מלון מתוך מעודכנים על-פי: M. Pitrat, P. Hanelt and K. Hammer, "Some comments on intraspecific classification of cultivars of melon", in: N. Katzir & H.S. Paris (eds.), *Proceedings of Cucurbitaceae 2000*, Brugge, pp. 29-36.
 4 I. Löw, *Die Flora der Juden*, Vol. 1, Wien und Leipzig 1928, p. 528 ff. [להלן: הרב לעף]

... ודלעת המצרית והרמוצה (זנים שונים של קרא — דלעת הבקבוק) ... אינם כלאים זה בזה" (כלאים א, ב). אם כן, קישות ומלפפון הם שני ירקות שנחשבים כמין אחד בתקופת המשנה, ובהתאם, פקוס ומלון (וכן מלון הדודאים, שפריו מפיץ ריח טוב אבל אינו נאכל) נכללים במין אחד גם לפי הטקסונומיה המעודכנת — מלפפון מתוק (*Cucumis melo*), מין קרוב למלפפון הגינה. הזוג השני — דלעת המצרית ודלעת הרמוצה — נכלל במין קרא מצוי (*Lagenaria ciceraria*).

המשנה מתירה לערוך הכלאות (או להרכיב) פקוס עם מלון ובוודאי לגדל אותם זה ליד זה, כי אפשר להתייחס לפרי הפקוס כאל פרי צעיר של מלון, ולהיפך — להתייחס לפרי המלון כפרי בשל של פקוס. המשנה גם מכירה בהם כמין אחד לגבי תרומות ומעשרות: "זה הכלל: כל שהוא כלאים בחברו — לא יתרום מזה על זה... והקישות והמלפפון מין אחד; רבי יהודה אומר: שני מינין" (תרומות ב, ו). כך מותר להכליא (או להרכיב) זנים שונים של קרא. אבל, בני זוג שמותרים זה עם זה אסורים עם בני זוג אחרים, לפי הכלל ההלכתי — זוגות וזוגות קתני (פסחים לט סע"א). כאמור, מותר להרכיב פקוס על מלון, אבל אסור להרכיב פקוס או מלון על קרא. אף-על-פי-כן, מותר לזרוע אותם זה ליד זה בתנאים מסוימים: "נוטע אדם קישות (= הקישואים שבתורה) ודלעת לתוך גומא אחת, ובלבד שתהא זו נוטה לצד זה, וזו נוטה לצד זה; ונוטה שער (= גבעולים צעירים) של זו לכאן ושער של זו לכאן; שכל מה שאסרו חכמים לא גזרו אלא מפני מראית העין" (כלאים ג, ה). מכל מקום, אבטיח אינו מוזכר כאן.

ג. הקרבה של אבטיח לדלועיים אחרים — על פי התוספתא והירושלמי

ארמוניות האבטיח נחשבת בעינינו קשורה למתיקותו. אולם, יש להניח שצבע בשר הפרי של האבטיח בעבר לא היה אדום כבימינו אלא לבן, צהוב או ורוד, כמו בזנים מסורתיים במרכז ובמערב אסיה; כלומר, דומה בצבעו לפקוס או למלון. ועוד, הזן המכונה אבטיח המספוא (*Citrullus lanatus* var. *citroides*), שמגדלים אותו עד היום בחקלאות המסורתית בדרום מצרים ובסודן, פרוי בעל ציפה קשה ולבנה שאיננה נאכלת חיה, כמות שהיא, אלא כובשים אותו כמו מלפפון או שהוא משמש לתעשיית ריבה, לשימורי פירות או אף כמספוא לבהמות. זן כזה של אבטיח, הדומה בצורתו ובגודלו לפקוס כדורי, מקל על הבנת התוספתא (כלאים פ"א ה"א): הקישואין⁵, האבטיחין והמלפפונות אינן כלאים זה בזה... רבי יהודה ורבי שמעון אומרים: כלאים זה בזה. כלומר, הדמיון בפירות, למשל, של זנים אחדים או אפילו זן אחד של פקוס עם אבטיח הביא את החכמים להחשיב את שניהם כמין אחד לעניין כלאיים. ולדעת רבי יהודה, הדמיון ביניהם איננו מספיק, כי יש גם זנים רבים אחרים. נראה שלדעת חכמים העקרון כאן הוא, היות שפרי אבטיח המספוא דומה לאחד הזנים של פקוס, לכן כל הזנים של פקוס נחשבים קרובים אליו ואינם כלאיים אתו; וכך לגבי הזנים הרבים של אבטיח. כלומר, חפיפה ברורה בצורת הפרי של שני מיני צמחים, הגוררת בעקבותיה הרחבה במשמעות השם של אחד המינים על חשבון רעהו (כפי שנראה להלן), יכולה לגרום להחשיב את שני המינים כמין אחד לעניין כלאיים.

5 מחקתי "דלועין" על-פי הצעתו של ר"ש ליכרמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 597.

לראיה שהדבר אפשרי, נביא כאן אנקדוטה מהמחקר המדעי. האבולוציה המקבילה בסוגי הדלועיים יצרה מבוכה גדולה כל כך, שהביאה לפני כמאה שנה לתיאור של בן-כלאיים בין *מלון לאבטיח*, סוגים שמספרי הכרומוזומים שלהם שונים זה מזה ולכן הכלאה כזאת מתמיהה. לשם סתירת המסקנה היוצאת דופן הזאת הביא החוקר הרוסי הדגול ווילוב טבלה ובה 18 תכונות נורשות של הפרי (מלבד אלה של העלים): השונות בגודלו, צורתו, מידת החספוס בפניו, שעירות, נוכחות סיג על פניו, מרקם הקליפה, נוכחות רשת על פניה, צבעה, עוביה, צבע הציפה, טעמה, ריחה, מספר עלי השחלה, פיזור הזרעים בתוכה, מספרם ועוד. טענתו היא, שבעיקר אצל *מלון וקישוא*, אבל גם אצל *מלפפון ואבטיח*, השונות רחבה מאוד וחופפת ברוב התכונות. הדמיון הרב בעלים ובפירות, שיכול להיות בין צורות אחדות של *מלון ואבטיח*, הוא שהביא להנחה ששני ההורים שייכים לסוגים שונים ולמסקנה המוטעית על בן-הכלאיים.⁶

בהמשך הדברים, ברצוני להביא פירוש מחודש של הסוגיה בירושלמי כלאים פ"א ה"ב, כז"א על התוספתא הזו, שתידון כאן קטע קטע: "אמר רבי יודן בר מנשה: דברי חכמים, אדם נוטל מעה אחת מפיטמה של קישות ונוטעה והיא נעשית אבטיח. אדם נוטל מפיטמה של אבטיח והיא נעשית מלפפון". לכאורה, הדבר מדהים. האם מתקבל על הדעת שחזו"ל אמרו שאפשר לקחת זרע של מין מסוים, להנביט אותו ואחרי שהוא צומח ועושה פירות — הפירות יהיו של צמח אחר? ! אמנם, פליקס מציע שב"דברי חכמים" הכוונה לחכמי הטבע הנכרים, ודבריהם אינם נובעים מן המציאות אלא שייכים לתחום הפולקלור החקלאי.⁷ אולם, קשה לקבל בשלווה שיש דברי הבאי בתלמוד הירושלמי, ומוטל עלינו לפרש בבחירות את המקומות המוקשים הללו, עד כמה שניתן על פי הפשט.

אכן, בתלמוד הירושלמי ישנן עוד מובאות על יצורים ההופכים ליצורים אחרים. אולם יש בידינו לבאר, לפחות את חלקן, בצורה המובנת לדורנו. למשל (שבת פ"א ה"ג, ג ע"ב): "תולעתא דסוסיא מתעבדא אירעו" (תולעת שבסוס הופכת לצרעה). מתברר שהצרעה כאן זהה לזבובים שעירים ממשפחת האסטרייתיים (Oestridae) הדומים לדבורה — אסטריית הסוס (*Gasterophilus nasalis*) או אסטריית נקודה (*Rhinoestrus purpureus*), ותולעת היא הזחל — הדרגה הצעירה. הנקבה מצמידה את ביציה לשיער הסנטר או לצוואר הפונדקאי. תוך פחות משבוע בוקעים הזחלים, נכנסים אל הפה, ומשם עוברים אל הקיבה. עם סיום ההזנה הם יוצאים עם הגללים ומתגלמים באדמה, וכעבור זמן מגיח הזבוב הבוגר. לרוב, הפגיעה בסוס אינה קשה. בדומה לכך אפשר לפרש את המשך הירושלמי: "ודתורתא — דברי" (ותולעת שבשור הופכת לדבורה). אסטריית הבקר (*Hypoderma bovis*) היא זבוב גדול למדי ושעיר מאוד, תכונה המדמה אותו לדבורה. הנקבה מטילה במהירות ביצים אחדות על השערות ברגליהן או על בטן של פרות. הזחל זוחל במורד השערה ותודר אל גוף הפרה דרך העור. עתה מתחיל מסע נדודים בגוף הפרה הנמשך חודשים אחדים וגורם לה סבל רב. בהגיעו אל הגב הוא פורץ נקב בעור ומתיישב שם. כעבור כשלושה חודשים

6 N.I. Vavilov, "Intergeneric hybrids of melons, watermelons and squashes (A contribution to the problem on overlapping of species and generic characters in systematics)", *Bulletin of Applied Botany and Plant Breeding*, 14(2), 1925, pp. 1-35 (Russian with English summary)
7 פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 12, 53 [להלן: פליקס].

הוא יוצא דרך הנקב, נופל לקרקע, מתגלם ולבסוף מגיח הזכוב הבוגר.⁸ מתברר אפוא שחז"ל הכירו את הגלגול שעוברים חרקים הטפילים על בהמות, מדרגת זחל ליצור מכונף. לסיכום, בהתמודדות עם דרך הרצאת הדברים הקצרה בירושלמי ושפתו הקשה, נדרשת מאתנו גם פתיחות לעולם מושגים אחר. כשם שנבחין בין שימוש משני של העברית החדשה במושג גלגול — metamorphosis — שינויי צורה בהתפתחות חרקים, לבין גלגול נשמות, כך יש לפענח את דברי הירושלמי בזהירות הראויה.

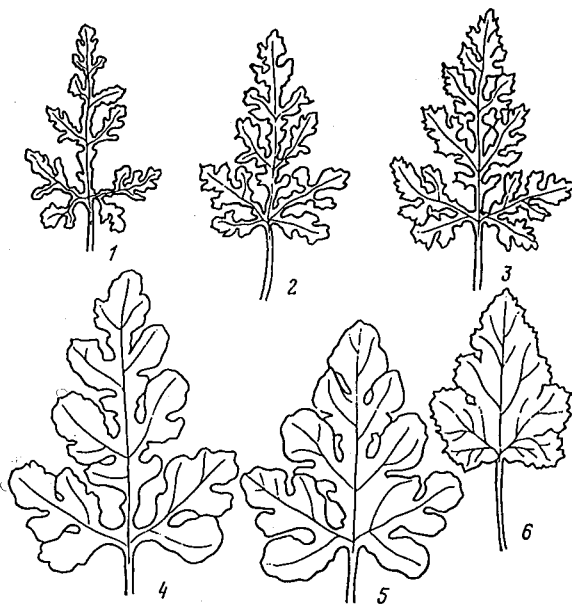
דוגמה נוספת להפיכה ממין למין — החיטים שמזנות לזונין (ירושלמי, כלאים רפ"א, כו ע"ד; ראה בראשית רבה כח, ח): "אמר רבי יונה: [הזונין] מין חטין הן אלא שהפירות מזונין; כהדא דתני (ראה ספרא, קדושים ז, ג; תוספתא, קידושין פ"א ה"ד) 'ולא תזנה הארץ' (ויקרא יט, כט) — מלמד שהפירות מזונין". הירושלמי בא כהסבר למשנה (כלאים א, א): "החטים והזונין אינן כלאים זה בזה". צמח זה היה בימי קדם מלווה קבוע של החיטה בכל שלבי גידולה והכנתה לאכילה, עד שהיתה דעה שחיטה יכולה "להתקלקל" ולהפוך לזון משכר (*Lolium temulentum*), דבר הקורה בעיקר אחרי גשמים חזקים. למעשה, זהו אחד העשבים הרעים הנפוצים ביותר בשדות המעובדים בשיטות מסורתיות בארצות המזרח הקרוב, הן בזמן העתיק והן בימינו — עשב רע שהתדמה לצמח החיטה ולגרגריה ודבק בשדותיה.⁹ הביטוי "הפירות מזונין" בא לתאר אפוא את השתבשות השדה בעשבים רעים, תופעה שהיא חלק מההווי החקלאי שמתבטא בהלכה, ומכל מקום אין כאן דברי הבאי. אפשר להבין את הקטע המוקשה בתוספתא שהובאה לעיל בצורה אחרת: שרבי יודן בר מנשה מניח "אבטיח" כאן משמש כינוי לאחד הזנים של פקוס או של מלון. הרי אם אבטיח המספוא — זן של אבטיח — דומה לפקוס כדורי, ייתכן לומר שפקוס כדורי ייקרא אבטיח. הסיבה לכך — המגוון הגדול בצורה ובגודל של פירות הדלועיים, וכתוצאה מזה חפיפה מרשימה מאוד ביניהם. המגוון והחפיפה הללו נכונים גם לגבי העלים (ראה איור להלן).¹⁰ כלומר, משמעות השם "אבטיח" תהיה רחבה במקצת מההיקף של המין מהבחינה הגנטית. ראייה לאפשרות של החלפה בשמות באה מתרגום יונתן לבמדבר יא, ה, שמתרגם לארמית "ואת האבטיחים" — "וית מלפפוניא".

אם כן, רבי יודן בר מנשה סובר בדעת חכמים, שאף-על-פי ששלושת הדלועיים המוזכרים בתוספתא נראים שונים זה מזה, בכל זאת הם אינם כלאיים. מפני שאם זורעים זרע של פקוס מקבלים לעתים, בגלל ההאבקה הזרה של צמח האם — צמחים הנמנים עם אותו המין, אבל עם פירות כדוריים הדומים לאבטיח, ולכן יהיו מכונים "אבטיח"; ואם זורעים זרע של "אבטיח" כזה שהוא בק בגרגירי אבקה של מלון, אפשר לקבל משהו עסיסי וריחני כמו מלון. הרי מלון מתוך פקוס שייכים לאותו המין, בעלי אותו מספר כרומוזומים,

8 א' הדני, 'טפילים חיזוניים כבעלי חיים ועופות', בתוך: ח' הלפרין (עורך), האנציקלופדיה לחקלאות, מהר"ב, כרך א: בעלי-חיים, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 326; א' פרידברג, 'משפחת האסטריתיים', בתוך: 'קוגלר (עורך), החי והצומח של ארץ-ישראל, כרך 3: חרקים, משרד הבטחון 1989, עמ' 247-248; מ' כסלו, 'זיהוי 'צרעה' בתנ"ך וכדברי חז"ל', לשוננו, סא (תשנ"ח), עמ' 51-60.

9 פליקס, עמ' 11, 22; מ' כסלו, 'על הזון המשכר (*Lolium temulentum* L.) בחפירות ארכיאולוגיות', רחם, 7 (תשמ"ג), עמ' 24-38.

10 כך, למשל, יש אבטיח עם עלים פשוטים ואפילו כאלה שכמעט אינם מפורצים. ראה: V.F. Dorofeev, [Management for the Approbation of Gourd Crops], Moskva 1985, p. 21 (Russian).

מגוון צורות בעלים של אבטיח. מתוך: Dorofeev, 1985

מכליאים בחופשיות זה עם זה, ובין מגוון הטיפוסים שלהם יש פירות כאלה הדומים לאבטיח. אגב, תופעה כזו תיאר פליניוס בלעת הבקבוק: "זרעים שהיו ליד קצות הפרי נותנים פירות ארוכים, מאמצע הפרי נותנים פירות מעוגלים, ומצדי הפרי — פירות קצרים ועבים יותר."¹¹ גם כאן ההסבר הביולוגי פשוט — האבקה של פרח נקבי מכמה מקורות זרים, שגורמת לרב-גוניות בתכונות של הזרעים שבפרי ומתבטאת בצורת הצמחים שנובטים מהם.

כך מוסברים דברי רבי יודן בר מנשה: "אדם נוטל מעה אחת מפיטמה של קישות ונוטעה והיא נעשית אבטיח..." — כאן מיוצגת הסתכלות מעניינת של חז"ל, שתכונות הצמח יכולות להשתנות מאוד — מדור לדור. כאמור, תופעה זו היתה ידועה בין חכמי אומות העולם כבר במאה הראשונה למניינם. יתר על כן, חכמים הביאו את הדוגמה דלעיל בתוספתא כדי להראות שלעתים גם שלושה צמחים בעלי שמות שונים אינם כלאיים זה בזה. ועוד, תכונה קובעת בהגדרת הקרבה בין צמחים שונים היא יצירת בני-כלאיים פוריים, שהרי פקוס יכול להפוך ל"אבטיח" וזה יכול אח"כ להפוך למלון. גודל הפירות של הדלועיים והמגוון והחפיפה המשמעותיים בתכונותיהם בוודאי הקלו על הקביעה הזאת. בהמשך הסוגיה בירושלמי, רבי יודן בר מנשה מברר את הסיבה לדעתו של רבי יהודה בתוספתא ששלושת המינים הם כלאיים זה בזה: "עיקרו (של מלפפון) כלאים; אדם נוטל מעה אחת מפיטמה של אבטיח ומעה אחת מפיטמה של תפוח (נ"א קישות) ונותנן בתוך גומא אחת והן נתאחזין ונעשין כלאים; לפום כן צווחין ליה בלישנה יונא מילפפון". שוב,

¹¹ Pliny, *Natural History*, Loeb Classical Library, London & Cambridge Mass. 1971, XIX, 72

קטע קשה, שלכאורה מתאר יצירה פלאית של חימרה — יצור כלאיים שכרגיל נוצר כתוצאה מהרכבה, שפירותיה תצייים אבטיח וחצייים תפוח. אבל, גם כאן אפשר לבאר את הקטע בצורה יותר מתונה ומובנת, כאשר האיחוי אינו מתרחש לעינינו אלא רק בדור הבא; ונסתמך קודם על הנוסח "קישות". רבי יהודה אינו חולק על המשנה שהובאה לעיל (כלאים ג, ה), שמותר לנטוע שני זרעים של מינים שונים בגומה אחת, ואפילו שהם כלאיים. אם כן, כאשר מגדלים זה ליד זה שני זנים של *מלון מתוק*, היינו *מלון הדומה לאבטיח ופקוס*; הם מואבקים הדדית וברור הבא יכול להתקבל בן-כלאיים שתכונות האם מוזגו עם תכונות האב, כך שהוא דומה יותר *למלון*,¹² היינו מלפפון לדעת רבי יהודה.

על-פי הסברו של רבי יודן בר מנשה, רבי יהודה סובר שצמח המלון בעצמו הוא בן-כלאיים בין שני ההורים שלו, שהם קישות ו"אבטיח" — הצעה שמסבירה את סדר המלים המיוחד בתוספתא, קודם שני ההורים ואחר-כך בן-הכלאיים. ומכאן טעמו של רבי יהודה במשנה (כלאים א, ב) שקישות ומלפפון כלאיים זה בזה. יוצא בינתיים, שלפי רבי יהודה אסור להכליא או להרכיב מין מסוים עם מכלוא של מין אחר, אפילו לא הכלאה חוזרת עם אחד ההורים. אם כן, לדעת רבי יודן בר מנשה, המשנה מביאה את המחלוקת על קישות ומלפפון כדי להודיע לנו שמין מסוים — ההורה — אסור עם בן-כלאיים שלו לדעת רבי יהודה, ומותר — לדעת חכמים.

באותו אופן אפשר לזהות את התפוח שמוזכר כאן עם *מלון הדודאים* (*Cucumis melo* var. *dudaim*), שגודלו וריחו *מתפוח*. ואז לפנינו אטימולוגיה עממית ל-*melopepon*, שמו היווני והרומי של *מלון*, שמדמה את המלה הזו לצירוף *malopepon* (שאינו קיים במילון היווני), כלומר *אבטיח תפוחי* או *מלון תפוחי*.

כעת מובנת שאלת רבי יודן בר מנשה בהמשך הסוגיה: "הקישות והאבטיח, מה אמר בה רבי יהודה?" כלומר, לאחר שפירש את המשנה, שרבי יהודה אוסר את תוצר ההכלאה בין קישות ואבטיח — הקרוי מלפפון — עם קישות, אחד ההורים שלו, מעניין מה תהיה דעתו על הקרבה בין שני ההורים — קישות ואבטיח. כך נדע אם רבי יהודה אוסר במשנה קישות ומלפפון מפני שמלפפון הוא בן-כלאיים עם מין אסור, או משום עצם העוברת שהוא בן-כלאיים. ותשובת רבי יודן בר מנשה היא: "נישמעניה מן הדא (ראה תוספתא, כלאים פ"א ה"א): הקישואין, האבטיחין והמלפפונות אינן כלאים זה בזה. רבי יהודה אומר: כלאים. נאמר הקישואין והמלפפון אינן כלאים זה בזה, האבטיח והמלפפון אינן כלאים זה בזה; רבי יהודה אומר: כלאים. הקישות והאבטיח צריכה". כלומר, רבי יודן בר מנשה מסביר את התוספתא כך: אם היו רוצים להגיד, שקישות ואבטיח אסורים משום כלאיים גם לדעת חכמים, היו כותבים את ההלכה בתוספתא בצורה אחרת — בשני זוגות בדומה למשנה, ואז היינו יודעים שבני הזוג של מלפפון — קישות ואבטיח — אסורים זה עם זה. ומכאן המסקנה, שלתוספתא יש חידוש בניסוח שהביאה, שרק רבי יהודה אוסר קישות ואבטיח. אם כן, רבי יהודה אינו אוסר במשנה קישות עם מלפפון רק בגלל שהוא מכלוא, אלא מפני שלדעתו הוא בן-כלאיים עם מין אסור — אבטיח. מאידך, חכמים מתירים קישות עם אבטיח, וכן מלון עם אבטיח, כי שלושת המינים נחשבים בעיניהם כמין אחד.¹³

12 מלון כזה אינו חייב להיות שייך לזן המקובל היום בארץ.

13 כעין זה פירש כאן פליקס, עמ' 53.

ד. סיכום

צמחי הדלועיים נושאי הפרי מחוננים במגוון רחב ביותר בצורת העלים והפירות שלהם, ובדמיון רב אפילו בין סוגים שונים בתוך המשפחה. הדמיון בין המינים והסוגים הביא למעתק של רוב שמות הצמחים הללו משמות המציינים מינים מקומיים — למינים מיובאים. מסתבר שבדומה לכך התרחבה משמעות המלה "אבטיח", וכללה בתקופת חז"ל אבטיח על זניו השונים ובנוסף לכך גם זנים דומים של מלון ושל פקוס. כלומר, שדה המשמעות של שם צמח אינו חופף בהכרח עם ההיקף של המין הבוטני. לעתים, כגון במקרה של אבטיח, הוא כולל גם זנים דמויי אבטיח של פקוס או של מלון. הנחה זו מאפשרת הבנה מחודשת של הסוגיה הדנה בנושא זה בירושלמי ריש כלאים. מדבריו של רבי יודן בר מנשה מתחדשים לנו כמה עקרונות בקביעת הקרבה של צמחים דומים לעניין כלאיים:

1. צמח שמגדלים אותו בחקלאות יכול לשנות את תכונותיו עד כדי כך שיכונה בשם אחר. שינוי השם לא יגרור ריחוק שיצריך דין כלאיים.
2. שני מינים בוטניים, אם יש חפיפה בצורה בין שני זנים שלהם, ויש להם אותו השם — יכולים להיחשב כמין אחד לעניין כלאיים, אף-על-פי שאינם מכילאים זה עם זה.
3. יכולים להיות שלושה שמות של צמחים שאינם כלאיים זה בזה, דבר שאינו סותר בהכרח את הכלל "זוגות וזוגות קתני".
4. יצירת בני-כלאיים פוריים בין שני צמחים מעידה על קרבה ביניהם ותורמת לקביעה שאינם כלאיים זה בזה.¹⁴
5. אם לאחד מהצמחים הקרובים יש זנים שאינם מכילאים בחופשיות עם בן הזוג, אין זה גורע מהקרבה שלהם.

בן הזוג יכול להיות צמח תרבותי או צמח בר שלעתים מגדלים אותו. דוגמה הממחישה זאת (על-פי המשנה, כלאים א, ב: "כרישים וכרישי שדה... אינם כלאים זה בזה") היא כרישי שדה שיש להן שני זיהויים. מצד אחד, הירושלמי מפרש (שם שם, כז ע"א): "כרישין — כריתין; כרישי שדה — קפלוטין". מתברר שכרישים זהות לשום הכוראת (*Allium kurrat*), שאוכלים את עליו טריים, וקפלוטין — שום הכרש (*A. porrum*) שמגדלים אותו עבור הבצל והגבעול המדומה הנאכלים מבושלים. שום הכרש הוא צמח עונתי — נזרע במשתלה, נשתל בתחילת הקיץ ונאסף עד אמצע החורף.¹⁵ נראה שפירוש הירושלמי מסתמך על שיטת גידולו, כי לאחר התפתחותו במשתלה מעבירים אותו לשדה. לעומת זאת, הרמב"ם מפרש כרישים וכרישי שדה: אלכראת' הגנני והמדברי — כמו שהוא מפרש את שאר מיני השדה באותה משנה. כאן, שדה הוא שטח שגדלים בו צמחי בר. פליקס מזהה אותו עם שום גבוה (*A. ampeloprasum*) (או מינים קרובים).¹⁶ זהו צמח בר מצוי

14 כעת מתבססת יותר הצעתו של הרב א' בן-נון, "הגדרת ה'מין' בכלאים עפ"י שיטת הרמב"ם", תחומין, א (תש"מ), עמ' 207-219. לדעתו, כל שני צמחים אשר בטבע אפשרית הפריה (האבקה) ביניהם, הרי הם מין אחד בטבעם.

15 הרב י' קאפח, משנה עם פירוש הרמב"ם, כלאים א, ב, הע' 18; מ' כסלו, "לזיהוי הכרישים והקפלוטות", בתוך ז' עמר, י' סרי (עורכים), ספר זיכרון לרב יוסף קאפח זצ"ל, רמת גן, תשס"א, עמ' 74-81.

16 פליקס, עמ' 62.

בשדות, הקרוב לשום הכרש ואף מכליא אתו. אם כן, אף שיש לפנינו שתי אפשרויות זיהוי, אין כאן קושי, כי שני הצמחים — כרישים וכרישי שדה — הם צמחים קרובים מבחינה גנטית. הגישה הגנטית מתבטאת בשם המדעי, כי יש המכלילים את שלושת המינים בתוך שום גבוה במובן הרחב (*A. ampeloprasum* s. l.).

בני הזוג יכולים להיות קרובים או אף רחוקים למדי זה מזה מבחינה גנטית, והקרבה תלויה גם בפרשנות. לדוגמה, המשנה (כלאים א, ג) בה מופיעים שני זוגות נוספים של צמחים המזוהים עם מיני הסוג שום: 1. שום (*A. sativum*) ושומנית (*A. sativum* var.) ו**בצלצול** (*A. ophioscorodon* או *A. schoenoprasum*); 2. בצל (*A. cepa*) ובצלצול שייכים למין אחד, ושום ושומנית שייכים למין אחר. אולם, לפי הזיהויים שמביא פליקס, שום ושומנית שייכים למינים רחוקים בתוך הסוג. זוגות אחרים במשנה זו, שגם הם אינם כלאיים, רחוקים יותר זה מזה — כוסבר (*Coriandrum sativum*) וכוסבר שדה (חריריים מצויים — *Bifora testiculata*) שייכים לסוגים קרובים בתוך משפחת הסוככיים, ותרדים (*Beta vulgaris* var. *cycla*) ולעונים (*Rumex acetosa*) שייכים למשפחות קרובות בתוך סדרת הציפורניים, בעלת העובר הכפוף.¹⁷ מציאת מתאם בין מין הלכתי ומין טקסונומי דורש מחקר בפני עצמו, ואין זה המקום להאריך בזאת. על כל פנים, עקרונות אלה יכולים לעזור לרבנים העוסקים בכך, בקביעה האם שני צמחים קרובים הם בכל זאת כלאיים זה בזה או שיותר להכליאם.

גידולי המקשה בארץ

* = מינים שלא היו ידועים בארץ בתקופת חז"ל

מספר תכרומוזומים	המקור	השם הלטיני	השם העברי העממי	השם המסורתי
n = 12	אפריקה, מזרח אסיה	<i>Cucumis melo</i> var. <i>cantalupensis</i>	מלון	מלפפון
n = 12	סודן, מצרים	<i>Cucumis melo</i> var. <i>chate</i>	פקוס	קישואים
n = 11	אפריקה	<i>Citrullus lanatus</i>	אבטיח	אבטיח
n = 11	אפריקה ואמריקה	<i>Lagenaria ciceraria</i>	קרא, דלעת חבקבוק	דלעת
n = 20	דרום ומרכז אמריקה	<i>Cucurbita moschata</i>	דלעת, דלורית	
n = 20	מקסיקו, ארה"ב	<i>Cucurbita pepo</i>	קישוא	
n = 7	הודו	<i>Cucumis sativus</i>	ימלפפון	

17 הרב לעף, כרך 2, עמ' 142; פליקס, עמ' 10, 74, 82 ואילך.

